

УДК 94 (477).

ВАЛЕРІЙ ЄРМІЛОВ

м. Миколаїв

vsyermilov@gmail.com

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1828–1829 РОКІВ: ЕПІДЕМІЧНІ ЗАГРОЗИ

У статті розглядаються загрози проникнення епідемічних захворювань у середовище діючого Чорноморського флоту на тлі надзвичайно великої захворюваності у військах на Балканському театрі бойових дій в період Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Зроблено висновок, що флот, суттєво впливаючи на перебіг і успіхи війни, але діючи в тяжких умовах, завдяки прийнятим заходам зміг уникнути проникнення чуми в екіпажі бойових кораблів.

Ключові слова: Російсько-турецька війна 1828–1829 рр., Балканський театр бойових дій, Чорноморський флот, захворюваність у військах, епідемія чуми.

Медичний аспект ситуації на Чорноморському флоті в період Російсько-турецької війни 1828–1829 років може бути цікавим тому, що командування флотом і його медична служба в той час базувалися в Миколаєві. Отже, санітарно-епідемічний стан флоту, спроможність військово-морських лікарів боротися з епідемічними викликами періоду війни, діяльність морських лікарів у такій екстремальній ситуації представляють інтерес для вітчизняної історії взагалі та медичного краєзнавства зокрема.

Виходячи з цього, метою нашого дослідження стало висвітлення найбільше суттєвих епідемічних загроз та заходів з їх подолання на діючому Чорноморському флоті в період Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. на тлі небувалої досі в російській армії загальної та інфекційної захворюваності.

Деякі питання санітарно-епідемічної ситуації на європейському театрі бойових дій включно з російським Чорноморським флотом ми знаходимо в працях її учасників М. А. Лук'яновича [1] і О. І. Верігіна [2], історика Чорноморського флоту В. І. Меліхова [3], дослідника російської госпітальної справи війн першої половини ХІХ ст. Ф. Затлера [4], воєнних істориків: німецького – Гельмута фон Мольтке [5] і російського – Н. А. Єпанчина [6].

Радянські дослідники Л. С. Каменський та С. А. Новосельський наводили дані про втрати від поранень і хвороб у російській армії за час Російсько-турецької війни 1828–1829 рр., але

при цьому підкреслювали, що «война не благоприятствует ведению точного учета и статистики потерь», адже в істориків «приводятся весьма краткие и приближенные сведения о потерях, понесенных армиями за некоторые войны второй половины XVIII и первой половины XIX века» та й взагалі «подробных и достоверных сведений нет даже о войнах нового времени (со второй половины XIX века), не говоря уже о более ранних» [7, 5–9].

Всього декілька сучасних дослідників зверталися до історії Російсько-турецької війни 1828–1829 рр., її медичні аспекти майже зовсім залишилися поза їх уваги. Так, А. Н. Желтобородов у статті про підготовку російських військових сил до цієї війни вказує тільки на нестачу лікарів і незадовільні санітарні умови в армії та відсутність адекватних протиепідемічних заходів [8, 325]. А дослідник А. А. Смик, у своїй статті стисло виклавши всю хронологію дій Чорноморського флоту в Російсько-турецьку війну 1828–1829 рр. [9], про медичний аспект не згадує зовсім і це при тому, що епідемічна ситуація суттєво вплинула на перебіг цієї війни як на суші, так і на морі, балканський театр бойових дій був тісно пов'язаний (особливо флотом) з Південною Україною, а в кінці війни, у 1829 р., в Одесі спалахнула занесена з Балкан епідемія чуми.

Чергова російсько-турецька війна почалася в кінці квітня 1828 р. і закінчилась у вересні 1829 р., але російські війська залишалися в Європейській Туреччині ще до липня 1830 р.

Ця війна відрізнялася від усіх попередніх і наступних російських війн величезною у військах захворюваністю та смертністю від хвороб. Загальні цифри втрат від бойових ран і хвороб в авторів різні, але ці коливання (враховуючи, що вони наводяться за дещо різні періоди) не значні. Так, Н. А. Єпанчин пише, що за період із травня 1828 р. до лютого 1829 р. у полкових лазаретах і госпіталях знаходилося 210 108 хворих, з них померло 29 658 чол. [6, 52]. Пізніші дослідники Л. С. Камінський та С. А. Новосельський стверджують, що з травня 1828 р. по липень 1830 р. в російській армії в Європейській Туреччині померло від ран і хвороб 118 745 чол., у тому числі 23 098 від чуми; вбито і померло від ран біля 20 тис., у тому числі біля 12 тис. вбито і 8 тис. померло від ран [7, 21]. За час самої війни 1828–1829 рр. в Європейській Туреччині (бойові дії відбувалися ще й в Азійській Туреччині, де російська армія наступала з боку Кавказу) кількість вбитих і померлих від ран складала 20 тис, а кількість померлих від хвороб і не бойових травм – 110 тис., тобто співвідношення числа вбитих і померлих від ран до числа померлих від хвороб було 1:5,5 [2; 4]. Взагалі у війнах минулого різних країн і народів воюючі армії майже завжди втрачали померлими від хвороб більше, ніж убитими на ратному полі та померлими від бойових ран. І тільки в ХХ ст. таке положення змінилося: кількість померлих від хвороб в арміях стало значно менше кількості бойових втрат.

Висока смертність від хвороб у військах у минулих війнах частіше всього викликала епідемічними спалахами різних інфекційних захворювань. Особливо небезпечними були епідемії чуми. Серед світових військових конфліктів чума суттєво проявила себе під час єгипетської та сирійської експедицій французьких військ у 1798–1799 рр., а найбільше під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Після цього чума виявила себе незначною кількістю випадків тільки в Першій світовій війні в 1916–1918 рр. у британській армії в Месопотамії [7, 163].

Ще до вступу російських військ у 1828 р. у Придунайські князівства у Валахії відмічались випадки захворювань чумою, а з травня захворюваність місцевого населення помітно

посилилася. Після переходу армією Дунаю захворюваність у військах стала швидко збільшуватися: «криме чуми армия сильно страдала от лихорадки, кровавого поноса и цинги» [6, 51]. Цьому сприяли незадовільні санітарно-епідемічні умови: «Вспомнив о гибельном дунайском климате, быстрых переходах от нестерпимознойного дня к холодной росистой ночи, невероятном множестве винограда и других плодов – искушении для пришельцев с севера, чрезвычайном недостатке первой жизненной потребности – чистой и здоровой воды, никто не станет удивляться множеству больных, бывших во все войны с турками» [10, 11–12].

Тому для охорони здоров'я воїнів «от вредного влияния климата, воды и пищи» головним лікарем діючої армії Хановим були укладені, а головним по збройним силам імперії медичним інспектором Віліє затверджені медичні правила, які розіслали в усі військові команди. Згідно правилам «при каждом пехотном и кавалерийском полку, при каждой артиллерийской бригаде и при каждом пионерском батальоне следовали две пароконные повозки, одна с бочкою со спиртом, другая с бочкою с уксусом и на тех же подводах был запас черного перца в зернах на два месяца по комплектному числу людей». Також «для поспешного пособия раненым велено каждому шестому из семи человек в полку иметь в ранце бинт в 4 аршина длины, компресс в квадратный аршин и 4 золотника корпии». А з появою у військах чуми, згідно правилам, укладеним генерал-штаб-лікарем 2-ї армії Віттом, кожний, хто направлявся з Балкан у Російську імперію, обов'язково проходив 16-денний карантин [11, 45, 49, 52–53].

З липня 1828 р. «не столько затрудняли армию ежедневные битвы с неприятелем, [...] сколько то, что армия должна бороться с болезнями» [10, 296]. Госпіталі, що знаходилися в глибині материка були у вкрай тяжкому стані: «недоставало врачей, фельдшеров и лазаретных служителей; о кроватях и говорить нечего – их не было нигде. В госпиталях не могли доставлять больным ни свежего белья, ни хорошей пищи, ни печеного хлеба, ни даже лекарств, которых хотя и много было привезено в Кюстенджи, но их нельзя было

перевезти оттуда в те места, где они были нужны». Тобто положення сухопутних частин діючих військ було не однаковим. Завдяки Чорноморському флоту «те, которые стояли в портах Черного моря и поблизости их, могли легко получать все, для них необходимое, но совсем иное положение было тех отрядов, которые стояли внутри страны» [6, 51–52].

Значно краща ситуація була на діючому Чорноморському флоті (складався з 60 вимпелів), яким командував адмірал О. С. Грейг і який мав «решительное влияние на важнейшие действия и на успех войны» [12, 225]. У 1828 р. епідемічних захворювань на флоті не було. При облозі Анапи флот узяв на себе влаштування на березі лазарета і перевезення морськими транспортами в Севастополь поранених і хворих чинів морського та сухопутного відомств. Як при облозі Анапи, так і при наступній облозі Варни допомога флоту сухопутним військам була вирішальною для захоплення цих важливих фортець. В боях за Варну «снабдив осаждающих средствами для осады, флот в то же время принял для себя устройство для них: пороховых погребов, магазинов и помещений для больных и раненых, увеличивая эти помещения по мере надобности; содействовал всеми возможными способами содержанию и лечению страждущих и этим, а также перевозкою их в наши порты [головним чином в Одесу і декілька разів у Севастополь – авт.], сохранил для службы многих храбрых воинов» [13, 307].

При підготовці до нової кампанії 1829 р. адмірал О. С. Грейг розпорядився: «по ветхости и ненадежности корабля «Скорый» для военных действий, и по затруднению, какое представляет пользование больных и раненых на линейных кораблях, долженствующих быть во всякое время готовыми к бою, назначено корабль «Скорый» из линейного обратить в госпитальный» [14, 382]. Командиром цього госпітального корабля був призначений капітан 2 рангу Польський.

Прибувши в квітні 1829 р. у Фароську затоку біля Сизополя, яка стала базою Чорноморського флоту, Грейг розпорядився: «так как в случае движения флота противу неприятеля было бы затруднительно иметь на судах больных, а потому назначено устроить на

большом острове Сизопольского рейда Кириос из запасных рангоута и парусов госпитальные палатки». Потім Грейг, «возлагая распоряжения по части госпитальной на командира корабля «Скорый» капитана 2 ранга Польского и главного медика флота коллежского ассесора Павловского, и предоставляя в их управление все заведения на острове Кириос устроенные, приказал, чтобы заболевающие офицеры и нижние чины отнюдь не были удерживаемы на судах, но отсылались на корабль «Скорый» или остров Кириос, смотря по роду заболевания».

У кінці травня 1829 р. на флоті стало відомо про розповсюдження випадків чуми в Болгарії. У зв'язку з цим головний командир флоту Грейг «для предохранения флота и порта Сизопольского от заразы счел нужным устроить на острове Кириос карантин и для управления им учредить карантинное правление из командира госпитального корабля «Скорый», капитана 2 ранга Польского и главного медика флота, штаб-лекаря коллежского ассесора Павловского». Разом із тим Грейг затвердив карантинні правила для суден і карантинного правління. У середині червня надійшло повідомлення, «что среди флотских чинов, занятых в Варне и Каварне выгрузкой зафрахтованных судов, открылись случаи чумной болезни». І вже 19 червня контр-адмірал Стожевський, командир загону декількох суден, залишених у Сизополі після відплиття флоту на чолі із Грейгом до Босфору, доповів головному командирі, що частина доставлених із Варни нижніх чинів 28-го флотського екіпажу захворіла чумою і вже 6 із них померли. Також чума з'явилася серед військових частин і місцевих жителів Сизополя. Тому Грейг відразу затвердив правила «на счет предохранения судов от заразы и распространения ее, в случае она откроется на котором либо судне», наказав припинити будь-які стосунки з містом, вивести війська за межі Сизополя, а завідувачому медичною частиною флоту відправити трьох морських лікарів для обстеження жителів міста. Відтоді майже щодня стали надходити повідомлення про смерть від чуми декількох хворих у береговому чумному лазареті та в карантині на Киріосі. Новоросійський і Бессарабський

генерал-губернатор повідомив, що «зафрахтованими судами, из Варны и Кюстенджи прибывшими, занесена чума в карантинны Одесский и Керченский» [15, 476–515].

У кінці липня серед членів команди зафрахтованого судна «Сатурно» з'явилися хворі чумою і воно виявилось «зачумленным до такой степени, что из 11 человек, составлявших экипаж его, только трое остались в живых и то в сомнительном положении». Для видалення з місця перебування флоту такого небезпечного судна «были вызываемы, посредством публикаций, шкипера зафрахтованных судов и жители городов Сизополя, Ахиолло и Мисемврии, занимающиеся мореходством, принять на себя отвод судна «Сатурно» в Одессу за условленную плату», але бажаючих не виявилось і було прийнято рішення затопити його. У період підготовки «Сатурно» до затоплення командир іюла № 20 мічман 40-го флотського екіпажу Дегоборій Мокриєвич заявив про готовність з екіпажем охочих доставити судно в Одесу. Головний командир Грейг «одобрил такую полезную решимость Мокриевича, приказал снабдить его всем необходимым как для плавания, так и для предохранения от заразы». Набравши команду із 15 добровольців нижніх чинів, вони благополучно прибули в Одесу, де мічману Мокриєвичу і «участникам его подвига, важного как нельзя более для флота» була видана премія визначена законом за врятування судна та його вантажу.

В середині серпня було прийнято рішення госпітальні заклади з острова Киріос перевести на півострів Св. Трійці, залишивши на острові тільки чумний карантин. Але, незважаючи на прийняті протиепідемічні заходи, епідемія на березі продовжувалася. Воєнний генерал-губернатор Румелії, відвідавши Сизополь, констатував, що «чума в этом городе свирепствует со всею силою и число зараженных простирается свыше ста человек». Тому адмірал Грейг заборонив кораблям сполучатися з містом і береговими військами, наказав місто, укріплення, лазарети та всі заражені місця відокремити від благополучних військ і припинити між ними всякі зв'язки, а «для недопущения людей, со флота за водою посылаемых, иметь сообщение с городом и войсками, гене-

рал-майору Жерве поручено учредить у места наливки особую цепь, разрешив ей стрелять во всякого, намеревающегося прорваться через нее, и, занимающему пост внутренней при Сизополе брандвахты, июлу № 20 приказано не выпускать из города и не допускать к нему ни городских лодок, ни гребных судов, по тем же, которые покусятся на нарушение этого запрещения, стрелять».

За час від початку епідемії чуми до кінця серпня в Сизополі померло 190 чол. і в підозрілому стані знаходилося більше 100 чол., в карантині для морських чинів на острові Киріос за цей час померло 47 чол. [16, 1–2, 21, 23] Епідемія продовжувала вирувати, тому головнокомандуючий діючою армією генерал-фельдмаршал граф Дібіч Задунайський повідомив, що «прекращение по Сизопольскому пункту заразы поручено особенному вниманию генерал-адъютанта Головина, как военного генерал-губернатора Румелии», який до цього успішно керував ліквідацією потужної епідемії у Варні.

У вересні-жовтні чума стала розповсюджуватись і на інші порти, які знаходилися в зоні дії Чорноморського флоту: Ахіолло та Бургас. Всім кораблям були заборонені будь-які стосунки з берегом, а в зв'язку з тим, що війна закінчувалась і армії та флоту передбачалась евакуація в Російську імперію, головний командир флоту Грейг просив головнокомандуючого Дібіча, «чтобы по случаю развития по Румелии заразы флот освобожден был от перевозки, чего бы то ни было, сухопутному ведомству принадлежащего, потому, что все в этом крае подвержено величайшему сомнению и при всех мерах осторожности чума легко может быть занесена на судно, где, по невозможности сделать разделение между сомнительными и здоровыми, ничто не воспрепятствует быстрому распространению заразы, последствием чего может быть уничтожение экипажа и гибель самого судна». Грейг, отримавши 11 жовтня 1829 р. дозвіл флоту відправитися в свої вітчизняні порти, наказав усі госпітальні матеріали та всі речі, без яких кораблі можуть обійтися, відправити в Сизополь для госпіталів, що там ще залишалися. 13 жовтня флот, залишивши біля берегів Румелії невеликий загін суден, відправився в свої порти [17, 100, 110, 113–115].

Так закінчилася бойова епопея Чорноморського флоту в Російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Історик флоту В. І. Меліхов, аналізуючи у свій час дії та стан флоту в цій війні, підкреслював «всю затруднительность положения Черноморского флота, когда открылась чума в Сизополе и когда к прочим проблемам присоединилась необходимость принятия самых строгих мер на счет предохранения судов от заразы, а это было не легко, по невозможности прекращения сношений с берегом» [18, 222]. А «прочие проблемы» теж були дуже серйозні: флот, виконуючи бойові завдання, захоплюючи та утримуючи турецькі порти, постачаючи все необхідне для сухопутної армії, мав теж високу захворюваність, на щастя, не епідемічну, серед екіпажів суден. Інколи ця захворюваність навіть перешкоджала виконувати бойові завдання. Так, наприклад, у травні 1829 р. при крейсеруванні вздовж турецьких берегів флот через «недостаток в воде и много больных» вимушений був дочасно повернутися на свою базу в Сизополі [15, 496]. У червні, коли флот вийшов із Сизополя в море, великий лінійний корабель «Імператор Франц» був залишений в порту «по случаю отделения части его команды на усиление экипажей фрегатов «Флора» и «Штандарт», ослабленных болезнями» [15, 504]. У вересні через захворювання всього гарнізону Інади флот вимушений був зруйнувати прибережні укріплення і евакуювавши майно та особовий склад гарнізону, залишити цей порт [17, 101]. Також флоту часто доводилося відволікати від виконання бойових завдань судна для перевезення сотень хворих з екіпажів до своїх баз та перевезення тисяч хворих із сухопутних і морських команд в Одесу, Севастополь і Миколаїв.

Всі задіяні в медичній діяльності, особливо морські лікарі, були гідно відзначені: завідуючий госпітальною і карантинною частиною в Сизополі капітан 2-го рангу Польський отримав дві тисячі десятин землі, головний медик флоту Павловський, ще 3 штаб-лікарі й аптекарський гезель отримали чергові рангові чини, 6 лікарів нагороджені різними орденами, 17 лікарів отримали додатково річні оклади жалування [17, 123].

Отже, Чорноморській флот, який у 1828–1829 рр. суттєво вплинув на події та успіхи у

війні (на відміну від попередніх російсько-турецьких війн), діяв у надзвичайно тяжких умовах, спричинених, перш за все, величезною захворюваністю в сухопутній армії, з якою він був тісно пов'язаний, досить великою загальною захворюваністю в своїх екіпажах та епідемією чуми в приморських гарнізонах і відряджених на берег морських командах. Але морському командуванню, на відміну від сухопутного, вдалося уникнути проникнення чуми в особовий склад бойових кораблів і ми цілком погоджуємося із висновком В. І. Меліхова, що це було «следствием постоянной заботливости и неослабного наблюдения за исполнением правил, на этот предмет постановленных и вполне соответствовавших своей цели» [12, 223].

Список використаних джерел

1. Лукьянович Н. Описание Турецкой войны 1828–1829 годов / Н. Лукьянович. — В 4 ч. — СПб., 1844—1847.
2. Веригин А. Военное обозрение похода русских войск в Европейскую Турцию / А. Веригин. — СПб., 1846. — 88 с.
3. Мелихов В. И. Описание действий Черноморского флота в продолжение войны с Турцией, в 1828 и 1829 годах / В. И. Мелихов // Морской Сборник. — 1850. — № 1—9.
4. Затлер Ф. О госпиталях в военное время / Ф. Затлер. — СПб., 1861. — 535 с.
5. Мольтке. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828–1829 гг. / Г. Мольтке. Пер. Шильдера. — В 2 т. — СПб., 1876—1883.
6. Епанчин Н. А. Очерк похода 1829 года в Европейской Турции / Н. А. Епанчин. — СПб., 1906. — Ч. II. До перехода через Балканы. — 380 с.
7. Каминский Л. С. Потери в прошлых войнах (1756–1918). Справочная книга / Л. С. Каминский, С. А. Новосельский. — М.: Медгиз, 1947. — 212 с.
8. Желтобородов А. Н. Подготовка вооруженных сил к русско-турецкой войне 1828–1829 годов / А. Н. Желтобородов // Дриновський збірник. Дриновски сборник. — Т. V. — Харків; Софія: Академ. вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2012. — С. 322—329.
9. Смык А. А. Черноморский флот в русско-турецкой войне 1828–1829 гг. / А. А. Смык // Дриновський збірник. Дриновски сборник. — Т. V. — Харків; Софія: Академ. вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2012. — С. 330—336.
10. Лукьянович Н. Указ. соч. — Ч. 2. — СПб., 1844. — 380 с.
11. Там же. — Ч. 1. — СПб., 1844. — 354 с.
12. Мелихов В. И. Указ. соч. — № 9. — С. 211—227.
13. Там же. — № 4. — С. 267—305.
14. Там же. — № 5. — С. 369—407.
15. Там же. — № 6. — С. 459—543.
16. Там же. — № 7. — С. 1—28.
17. Там же. — № 8. — С. 99—125.

VALERII YERMILOV
Mykolaiv

**THE BLACK SEA FLEET DURING
THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1828–1829:
EPIDEMIC THREAT**

The article discusses the threat of penetration of epidemic diseases in the existing environment of the black sea fleet on the background of the extremely high morbidity in the troops on the Balkan theatre of war during the Russo-Turkish war of 1828–1829 biennium concluded that fleet, greatly affecting the progress and success of the war, but working in difficult conditions, thanks to the measures taken managed to avoid the penetration of the plague in the crews of the warships.

Key words: Russian-Turkish war of 1828–1829, the Balkan theater of war, the black sea fleet, the incidence in the army, by the plague.

Валерий ЕРМИЛОВ
г. Николаев

**ЧЕРНОМОРСКИЙ ФЛОТ
В ПЕРИОД РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1828–1829 ГОДОВ:
ЭПИДЕМИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ**

В статье рассматриваются угрозы проникновения эпидемических заболеваний в среду действующего Черноморского флота на фоне чрезвычайно большой заболеваемости в войсках на Балканском театре военных действий в период Русско-турецкой войны 1828–1829 гг. Сделан вывод, что флот, существенно влияя на ход и успехи войне, но действуя в тяжелых условиях, благодаря принятым мерам смог избежать проникновения чумы в экипажи боевых кораблей.

Ключевые слова: Русско-турецкая война 1828–1829 гг., Балканский театр боевых действий, Черноморский флот, заболеваемость в войсках, эпидемия чумы.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016